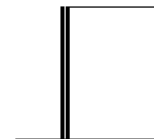

מונחים לפניי שני ספרים העוסקים בפמיניזם. הספר האחר, *עיונים במשפט מגדר ופמיניזם*, בעריכתה של דפנה ברק-ארז ולצדה שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוגץ', הכתוב בעברית, הוא עב כרס ועב כריכה, רב-משתתפות ומשתתפים. הספר האחר, *Split Decisions* ("החלטות חצויות"), הכתוב באנגלית, כמחצית ממנו בעוביו, נכתב בידי כותבת אחת, ג'נט היילי, והוא מעניק מבט פנורמי ממפה על שדה הכתיבה הפמיניסטית והקווירית בארצות הברית. הספר הישראלי הוא אסופת מאמרים מחולקת לפי ענפי משפט (ציבורי, אזרחי, קנייני, פלילי, משפחתי), ואילו חברו האמריקני מנסה לחלץ נרטיב כללי על שדה הכתיבה הפמיניסטית בארצות הברית בשנות התשעים של המאה ה-20, נרטיב של התקדמות, משבר וקריאה לשינוי כיוון.

שני הספרים עוסקים בנקודת המפגש בין פמיניזם למשפט. ואולם כאן נפרדות דרכיהם. נקודת הפתיחה של ספרה של היילי הוא משבר הזהות שהכתיבה הפמיניסטית בארצות הברית שרויה בו מאז אמצע שנות התשעים. המשבר גורם להיילי להסתכל אחורה כדי לבחון את מקורות הכתיבה הפמיניסטית ולהתחקות על שורשי המשבר, המזוהה עם חשיבה פוסטמודרנית. המסקנה שהספר מוליך אליה היא שיש "לקחת הפסקה מפמיניזם". הספר הישראלי נדמה אופטימי יותר. הכתיבה של מרבית הכותבות והכותבים היא כתיבה מודרניסטית, כלומר המושגים המנחים את הדיון הם של שוויון בין המינים, הומניזם, רפורמה משפטית והתקדמות חברתית. זהו מודרניזם המקבל את הביקורת הרב-תרבותית על הפמיניזם וחותר לתת מקום לקולות שונים

פמיניזם ומשפט :

בין הנחות מודרניסטיות להדוניזם של הביקורת

ליאורה בילסקי

הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב

ברק-ארז, דפנה, ואחרות (עורכות), 2007. *עיונים במשפט מגדר ופמיניזם*, קריית אונו: נבו.

Halley, Janet, 2006. *Split Decisions: How and Why to Take a Break from Feminism*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.

ולקהילות שונות בעיצוב האג'נדה המחקרית הפמיניסטית. ואולם שינוי זה של התיאוריה הפמיניסטית לנוכח הביקורות נראה בהישג יד: הספר לא נכתב מאותה נקודה של משבר זהות עמוק של חברו האמריקני.

בעבר ביקשתי לבחון את התפתחות התיאוריה והפרקטיקה הפמיניסטית המשפטית בישראל מן הזווית אשר כיניתי "יבוא תרבותי" – כלומר בחינה ביקורתית של הדרך שבה רעיונות פמיניסטיים שהתפתחו בחברה ובשיטת משפט אחת נודדים לחברה ולשיטת משפט אחרת ונקלטים בהן (בילסקי 2001). טענתי כי חלק ניכר מהתפתחות הכתיבה הפמיניסטית הישראלית, בוודאי מאז שנות השמונים, יש לייחס להשפעה של תיאוריות שהתפתחו בארצות הברית. חלק ניכר מהכתיבה הפמיניסטית האמריקאית פותחה בידי משפטניות, והיא מצאה כר פורה לקליטה בכתיבתן של משפטניות פמיניסטיות בישראל.¹ ואולם בתהליך קליטתם של הרעיונות בארץ הם השתנו והותאמו לחברה, למשפט ולתרבות בישראל, וכך אפשר לזהות את צמיחתו של זן כלאיים חדש, זן שכניתי "פמיניזם-אמהי", פמיניזם אשר קולט רעיונות אמריקניים ליברליים בצורה חלקית וסלקטיבית ומתאים אותם ל"תנאי הארץ ותושביה" (שם). כך, למשל, בניגוד לפסק הדין בעניין רוז נגד ווד,² אשר הכיר בזכות החוקתית של אשה

להפלה וזכה למעמד של פסק דין מכונן תודעה פמיניסטית, בארץ פסק דין נחמני,³ אשר הכיר בזכות לא־מהות ודחה את רעיון "ההפלה הרעיונית" של הגבר, הוא שזכה למעמד דומה. כלומר, רעיונות ליברליים פמיניסטיים נקראים אחרת בישראל, בהתאם לחשיבות שיש למשפחה ולא־מהות בעיצוב אזרחותן של נשים.⁴ בסקירת ספרים זו ברצוני לחזור ולבחון את שאלת היבוא התרבותי, הפעם בעזרת הפנורמה הרחבה שמספקת לנו קריאה במאמרי הספר *עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם*. השאלה שאציב במרכז הדיון היא מיהו אותו "סובייקט פמיניסטי" אשר הכותבות מדמינות אותו ובשמו הן כותבות כאשר הן באות לבחון את הסוגיה המשפטית או את השדה המשפטי נשוא מחקרן. האם אותה ספקנות, המגיעה לטענתה של היילי עד כדי משבר זהות, מחלחלת אל הכתיבה המשפטית בישראל? מה השפעתה הישירה או העקיפה על הטקסטים שלפנינו? האם היעדרה מעיד כי הפרויקט הפמיניסטי הישראלי נמצא שלב אחרי הפמיניזם האמריקני, או שמא המשבר שהפמיניזם האמריקני שרוי בו ייחודי להתפתחויות שחלו בארצות הברית ופסחו על ישראל? ואולי המשבר שהיילי מצביעה עליו הוא משבר מדומה, שהרי פמיניסטיות רבות מצאו דרך לכתוב ולפעול ולהעלות שאלות דומות ולאמץ פתרונות פרגמטיים משתנים, ולכן קשה כל כך למצוא

¹ לרטרוספקטיבה אישית מעניינת בנושא זה ראו מאמרה של פרנסס רדאי, "תיאוריה משפטית, חקיקה והתדיינות פמיניסטית בישראל: רטרופקטיבה", באסופה *עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם* הנסקרת כאן.

² ROE v. WADE, 410 U.S. 113 (1973)

³ ד"א 2401/95 נ' נחמני, פ"ד (4) 661 (1996).

⁴ להרחבה על פמיניזם וא־מהות ראו להב 1993; ברקוביץ 1999.

את עקבותיו במאמרים המוקדשים לעיסוק בסוגיות משפטיות קונקרטיות? אתחיל במשבר הזהות של הפמיניזם האמריקני. מהו המשבר שהיילי מסמנת כנקודת המוצא לספרה? הקוראת הישראלית יכולה למצוא את אחד הסימנים המטרימים למשבר במאמר קצר פרי עטו של המשפטן האמריקני אוון פיס (Fiss) אשר פורסם בשנת 1993 בכתב העת *עיוני משפט* (פיס תשנ"ד). פיס שם לו למטרה לתאר ולנתח את הפמיניזם האמריקני כתיאוריה משפטית. במקום ההבחנות המקובלות בין אסכולות פמיניסטיות למיניהן (פמיניזם ליברלי, תרבותי, רדיקלי, סוציאליסטי וכו'), פיס מציע חלוקה בינארית של השדה בכללותו. לטענתו, הבעייתיות שהפמיניזם סובל ממנה נובעת מכך שהפמיניזם אינו תיאוריה אחת אלא שתיים: האחת היא תיאוריה של שוויון בין המינים, והאחרת היא תיאוריה אפיסטמולוגית על (היעדר) אובייקטיביות במשפט. לטענתו של פיס, "חתירת הפמיניזם לשוויון מצויה בקונפליקט עם האפיסטמולוגיה הרדיקלית שלו, ובסופו של דבר, תיאלץ האחת לוותר על מקומה לטובת האחרת" (שם, 6).

הקונפליקט שהיטיב פיס לזהות העמיק והתפרץ החוצה במאמר ביקורת שפרסמה מרתה נוסבאום ב"ניו ריפובליק" ב-1999 תחת הכותרת "פרופסור לפרודיה" (Nussbaum 1999).⁵ המאמר מציג ביקורת נוקבת על

הפמיניזם מבית מדרשה של ג'ודית באטלר, אשר חותר תחת האפשרות של הפרויקט הפוליטי השוויוני, הוא הפמיניזם ה"אמיתי" שאותו מייצגת בעבור נוסבאום עבודתה של קתרין מקינון.

מדוע נזעקה נוסבאום לסמן את התיאוריה של באטלר כחותרת תחת תנאי קיומו של הפרויקט הפמיניסטי? ספרה של היילי מוקדש לנושא זה. כבר כותרת הספר מסמנת את המשבר: "החלטות חצויות: כיצד ולמה לקחת הפסקה מפמיניזם?" הצירוף שעל הכריכה הקדמית – ציור של אשה כפולת-פנים, אולי אשה ומסכה, שמקשה עלינו למקד את המבט – מצביע על הקושי להציע תיאוריה פמיניסטית אחת שתייצג את "האשה באשר היא אשה". ואכן, עיקר הטיעון נסב על המשבר שמייצגות כתיבתה של ג'ודית באטלר והתיאוריה הפוסטמודרנית בעבור הפמיניזם. כתיבה זו, כפי שמסבירה היילי, אינה מאפשרת עוד למקד את המבט, כלומר לאתר את האשה, בה"א הידיעה, שהפמיניזם מתיימר לייצג. במקום זאת הפמיניזם הפוסטמודרני מציע הסתכלות רפלקסיבית על תנאי השיח והשפה שיצרו את האפשרות להניח את קיומו של סובייקט נשי אחיד והומוגני – ומעלה הרהורי כפירה על המחיר הכבד שמשלמות נשים, ומשלם הפמיניזם, על קבלה לא ביקורתית של הקטגוריה "אשה".⁶

⁵ יש לשים לב שלעומת פיס, הממקם את המשבר ביחס לאפשרות "אובייקטיביות" במשפט, נוסבאום מתריעה מפני משבר עמוק יותר, הנוגע ל"זהות" הפרויקט הפמיניסטי, שכן הוא מערער על עצם קיומו של סובייקט "אשה" שהפמיניזם חותר לייצגו.

⁶ כך למשל טוענת היילי שפעולה מתוך קבלה לא ביקורתית של ההבחנה בין גבר לאשה ככלי ניתוח מרכזי של פמיניסטיות מחזקת את אותה הבחנה אשר מגבילה את אופני החשיבה והפעולה של נשים במסגרת תפיסה הטרוסקסואלית נוקשה.

היילי מתארת את הפרויקט הפמיניסטי בצורה גרפית — בעזרת נוסחה מעין מתמטית:

m/f , $m>f$, and Carrying a Brief for f

ובתרגום לעברית:

גבר/אשה, גבר<אשה, ועתירה בשם האשה

לפי הנוסחה של היילי, הפמיניזם מגדיר את עצמו באמצעות הבחנה בינארית בין גבר לאשה. לפי הבחנה זו, הגבר הוא הדומיננטי, ומטרת התיאוריה הפמיניסטית לנתח את יחסי הכוח האלו כדי להפסיק את הדיכוי וההכפפה של נשים. במילים אחרות, הפרויקט הנורמטיבי המשותף של הפמיניזם הרדיקלי והתרבותי כאחד הוא מחויבות לשנות את מצב ההכפפה של נשים, נשיות, ומיניות האשה ולחתור לשוויון בין המינים. לדעת היילי, נוסחה זו הפכה עם השנים למגבלה על המחקר הפמיניסטי, אשר אינו מסוגל להשתחרר מחשיבה על בסיס המגדר.

כבר בנקודה זו אפשר לראות כי היילי, בניגוד לפיס, מגדירה את הפמיניזם כפרויקט אחד, המחויב לשוויון על בסיס הנוסחה המגדרית. היילי אמנם מבחינה בין פמיניזם של כוח (הידוע בישראל כפמיניזם רדיקלי) לבין פמיניזם תרבותי, אך טוענת כי למרות ההבדלים, שתי התיאוריות מחויבות לאותה נוסחת חשיבה מגדרית בינארית. מתוך ההגדרה הצרה והמאחידה הזו של הפמיניזם, מגיעה היילי למסקנה כי אין ברה אלא "לקחת הפסקה" ולהניח לרגע לפמיניזם, כלומר להיחלץ מסד החשיבה דרך קטגוריות מגדר בינאריות, כדי לתת מקום לתיאוריה פמיניסטית ביקורתית ורפלקסיבית.

הנוסחה הפשוטה לכאורה שניסחו פמיניסטיות הציעה כלי תיאורטי רב-עוצמה לביקורת

המשפט. השינוי העמוק ביותר של התיאוריות הפמיניסטיות ניכר במושג השוויון. כך למשל דחה הפמיניזם הרדיקלי את תפיסת השוויון הליברלית שהיתה מקובלת בחשיבה המשפטית, תפיסה המתבססת על "דומות" (או היעדר שונות רלוונטית) בין גברים לנשים. הפמיניזם הרדיקלי שינה את נקודת המבט וחיפש את אי-השוויון במקומות אשר הליברליזם המשפטי לא חלם לחפש אותו בהם, פשוט כי הם היו מאוכלסים בעיקרם בנשים. כך, לעומת התפיסה הליברלית שחיפשה את אי-השוויון המגדרי במקומות שהיה אפשר למצוא בהם נשים וגברים — בספרה הפוליטית (האזרחות וזכות הבחירה וההצבעה לפרלמנט), במקום העבודה וכהליך המשפטי (ההכרה באישיות משפטית נפרדת, בזכות לקניין וכו') — הפנה הפמיניזם הרדיקלי את המבט אל המשפט הפלילי ואל עברות שהוגדרו "עברות מין" וברובן המכריע בוצעו על גופן של נשים (אונס, זנות, התעללות מינית). נוסף על כך, כדי לחשוף את מחוזות אי-השוויון המגדרי, נדרש סיווג מחודש של נושאים. כך למשל נושאים כמו פורנוגרפיה, שנחשבו מוגנים מכוחו של "חופש הביטוי" הליברלי, סווגו מחדש בתיאוריה הפמיניסטית הרדיקלית כעניינים של "אי-שוויון" מגדרי. הנוסחה שהיילי חושפת מיטיבה להציג את תרומתו של הפמיניזם הרדיקלי, אשר שינה מיסודו את הדיון המשפטי בשוויון והפך אותו משאלה של דומות ושוני לשאלה של יחסי כוח וכפיפות. החשיבה על אי-שוויון מגדרי חייבה גם שינוי של תפיסת הזכויות הליברלית (המתמקדת ביחיד) והתמקדות בהליכים קבוצתיים ובהעדפה מתקנת. כך הצליח הפמיניזם המשפטי לתרגם תיאוריה

פוליטית לכלים מעשיים פרקטיים והביא לידי הצלחות לא מעטות.

ואולם באותה נוסחה מעין מתמטית אשר היילי מתארת ישנו משתנה קבוע אשר לגביו לא העלו פמיניסטיות סימני שאלה מרובים. הפרויקט הפמיניסטי הניח את קיומה של "אשה". היו כמובן ויכוחים על הגדרת השונות של ה"אשה". הפמיניזם הרדיקלי ראה ביחסי הכוח והכפיפות בין נשים לגברים את מקור השונות המגדרית. הפמיניזם התרבותי, לעומת זאת, היה קרוב יותר לתפיסות מהותניות המקשרות בין הגוף הנשי השונה לשונות בתפיסה אתית נשית. והיו כמובן מי שסיבכו את התמונה והצביעו על צמתים של מגדר, אתניות, דת וכו'. ואולם הזרמים הפמיניסטיים למיניהם הניחו קיומה של "אשה", אשה אשר בשמה דיברו ואותה ביקשו לייצג. לטענת היילי, הזרמים הפמיניסטיים השונים לא ערערו בעצם על הנחת קיומו של סובייקט נשי. זוהי נקודת המוצא של היילי לבחינת המשבר הנוכחי בפמיניזם האמריקני – התמודדותו עם תיאוריות חדשות אשר מפנות את המבט פנימה כדי לבחון את הנחת העבודה של התיאוריה הפמיניסטית המבוססת על קיומה של "אשה" כתנאי מכונן של שיח ופעולה פמיניסטיים.

אפשר לנסח את הדברים באופן רדיקלי יותר: כדי לחולל שינויים עצומים בהבנת השוויון בשדה המשפט, היה רכיב ה"אשה" בתיאוריה הפמיניסטית צריך להישאר יציב וקבוע. זה הענף שהפמיניזם המשפטי יושב עליו. יותר מכך, ככל שפמיניסטיות ראו את עצמן מחויבות לפרויקט פוליטי, ולא רק תיאורטי – וכזה הוא הפמיניזם המשפטי (אשר מחויב לרפורמה נורמטיבית) – היה חשוב, הן מבחינה רטורית והן מבחינה אסטרטגית, שלא להציב סימני

שאלה רבים מדי באשר לקבוצה שהתיימרו לייצג ולדבר בשמה. אמנם, הביקורת הרב-תרבותית והתנועות הפוסטקולוניאליות לא פסחו על הפמיניזם והעמידו את שאלת הייצוג במרכז הדיון. שנות השמונים של המאה ה-20 התאפיינו בהתמודדות עם הביקורות על רקע גזע ואתניות, כאשר הואשמו הפמיניזם הרדיקלי והתרבותי בכך שאינם מדברים בשם "כלל הנשים" ואינם מייצגים את החוויה של נשים החוות דיכוי מרובה-פנים (בהיותן שחורות, לסביות, דתיות וכדומה). ואולם התיאוריה הפמיניסטית הצליחה להתמודד עם ביקורת זו על ידי הכרה בזוויות ממוקפות (אשה-שחורה, אשה-דתית וכדומה) וניסיון ליצור קואליציות פוליטיות ביניהן. כפי שחזה פיס, גוונים אלו וריבוי הקולות לא איימו על הפרויקט הפמיניסטי כפרויקט משותף של חתירה לשוויון מגדרי, שכן לא נלווה אליהם ספק אפיסטמי. רק כאשר ניצב הפמיניזם ישירות מול האתגר הפוסטמודרני – כאשר נקרא להתמודד עם "מות הסובייקט", עם קריאת התיגר על הפרויקט ההומניסטי המניח סובייקט רציונלי ובעל רצון חופשי הקודם לחוקים ולנורמות החברתיות ומסוגל לפעול לשינויים מן הבסיס – רק אז החל המשבר להתפשט.

היילי מצטטת את הפילוסופית הפוליטית שיילה בנחביב (Benhabib) המזהירה כי "העמדה הפוסטמודרנית, כאשר נותנים את הדעת על מסקנותיה ההכרחיות, עלולה לא רק לבטל את הספציפיות של התיאוריה הפמיניסטית, אלא גם להעמיד בסימן שאלה את עצם האידיאל המשחרר של תנועות הנשים בכללותן" (Halley 2006, 221). אף שהיילי מסרטטת את המפה האינטלקטואלית של ויכוחי שנות התשעים

השאלה הפתוחה שאני נשארתי עמה היא אם הנכונות הפוסטמודרנית לפרק את ה"נשים" כקטגוריה, כסובייקט הבלתי מעורער של הפמיניזם, יכולה לדור בכפיפה אחת עם ראיית הפרויקט הפמיניסטי כפרויקט פוליטי-משפטי של קידום שוויון האשה. החיבור בין פמיניזם למשפט, בארצות הברית כמו בישראל, היה חזק כל כך, שכן שניהם היו שותפים להנחות היסוד של פרויקט המודרניות. למול נרטיב-על הגמוני פטריארכלי ניסח הפמיניזם נרטיב-נגד, המתבסס על אפשרות השחרור וההתקדמות באמצעות המשפט. יש לציין כי באטלר עצמה באה מתחום ביקורת הספרות והתרבות ופיתחה את תובנותיה שלא ביחס למשפט. היילי מחזירה לכן את האתגר הפוסטמודרני למשפט.

בנקודה זו ברצוני להפנות את המבט אל הספר *עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם*, אשר מוקדש כולו ליישום של תיאוריות פמיניסטיות על המשפט. הספר נכתב רובו ככולו בידי משפטניות ומשפטנים והוא מחויב לפרויקט הנורמטיבי של שוויון מגדרי. ברצוני לבחון אם אותו ספק, אותו משבר זהות, מחלחל אל המאמרים בספר וכיצד הוא ניכר בהם ולבחון מהן דרכי ההתמודדות אשר מציעות אלו מהכנות המכירות במשבר. בשל רוחב היריעה של הספר אתמקד במאמרים אחדים ממנו ובסוגיה מרכזית אחת המעלה את הספציפיות של דילמות הפמיניזם הישראלי: אורחות נשים ישראליות ביחס לצבא ול"אחר" הפלסטיני.

את השער "פמיניזם והמרחב הציבורי" פותח מאמרה של דפנה ברק-ארז המוקדש לבחינת מאבקי המשפטיים של שתי נשים בצבא בישראל. ברק-ארז רואה במאבקה של

העוסקים בשאלה של המיניות, לצורך ביקורת ספרים זו אתמקד בוויכוח עם ג'ודית באטלר כמייצגת המשבר. באטלר, כפי שהיילי מיטיבה להסביר, הפנתה את הביקורת פנימה אל דרכי כינון הסובייקט הנשי – דרך השפה ודרך פרקטיקות חברתיות של ביצועיות מגדרית. המבט הביקורתי של באטלר לא קיבל כמובן מאליו את קדימות הסובייקט "אשה" (במנותק מפרקטיקות של שיח ופעולה), אלא ביקש לחקור את השאלות כיצד נוצר, כיצד הוא מוחזק ואיזו פוליטיקה עומדת מאחורי עצם הבניית המגדר בצורה בינארית – גבר/אשה. נוסף על כך, לעומת האמונה של פמיניסטיות ביכולתם של מוסדות חברתיים ותפיסות חברתיות לחולל שינוי בעזרת פעולה פוליטית ומשפטית, מציעה באטלר מבט פסימי ורואה את האפשרות העיקרית לשינוי בפעולות חתרניות, "הפרעות מגדריות", כלומר חזרות משובשות על נורמות המגדר המכוננות את כולנו.

את האתגר שמציב ספרה של היילי אפשר להגדיר כאתגר הפוסטמודרני לפמיניזם: האם הפמיניזם יכול להפנות את המבט הביקורתי פנימה, לבחון את ה"סובייקט" שמניחה התיאוריה הפמיניסטית בלי להגיע לשיתוק או לאובדן דרך? תשובתה של היילי נוקבת. היא קובעת שהפרויקט הנורמטיבי והפרויקט הביקורתי אינם יכולים לדור יחד בכפיפה אחת. כאשר היילי נאלצת לבחור, בניגוד לפיס היא מוכנה לוותר על הנורמטיביות כדי להכיל את האתגר הפוסטמודרני. כלומר, היילי מוכנה לוותר על השילוב היסודי בין תיאוריה לפרקטיקה, הייחודי כל כך לתיאוריות פמיניסטיות, ולקבל את הפמיניזם ככלי מסביר וביקורתי, אשר לא בהכרח מצמיח מתוכו הנחיות פעולה נורמטיביות.

אליס מילר להשתתף בקורס טיס ובמאבקה של לאורה מילוא לקבל פטור משירות בצה"ל מטעמי מצפון מאבקים על שוויון הזדמנויות אזרחי לנשים. ואולם למרות זווית הראייה הליברלית (שעדיין משותפת למרבית העתירות הפמיניסטיות לבית המשפט העליון), ברק-ארז מתמודדת עם ביקורות על מהלכי העותרות, ביקורות אשר מזוהות עם הפמיניזם המזרחי, הפמיניזם הרדיקלי והפמיניזם התרבותי. לענייננו, למרות החשיפה של ריבוי נקודות המבט והמחלוקות הפנימיות בתיאוריה הפמיניסטית, המאמר נעצר כאן ואינו פונה לבחון את הסובייקט הנשי העומד בבסיס העתירות. ברק-ארז כותבת כי "בשני המקרים העותרות לא ביקרו את ההבחנות הבסיסיות של חוק שירות ביטחון בין נשים לגברים אלא ניהלו את מאבקן במסגרת הבחנות אלה" (ברק-ארז 2007, 94). ואולם למרות הנימה הביקורתית שעולה מן הדברים, ברק-ארז מסבירה כי אין מדובר בביקורת אלא בחשיפת דילמה אמיתית:

זוהי אפוא הדילמה: האם ראוי לבחור במאבקים המקבלים את כלליה של המערכת? מאבקים כאלה הם מוגבלים מראש מבחינת יכולתם לחולל מהפכות גדולות ועשויים לתת לגיטימציה להנחות יסוד בעיתיות, אך הם בעלי סיכוי מסוים לחולל מיני מהפיכות, ואלה עשויות לשמש בסיס לרפורמות משפטיות בהמשך הדרך (שם, 95).

מחד גיסא, המשפט מעניק לפמיניזם כלי רב-עוצמה של שינוי, גם כנגד גופים רבי-כוח ועוצמה כמו הצבא. מאידך גיסא, הכלי המשפטי עלול לרדד את הביקורת הפמיניסטית משום שהוא מחייב לפעול על בסיס הבחנות

בעייתיות בין גברים לנשים המצויות בחוק. תובנה זו, כאשר היא מופנית כלפי השימוש של תיאוריות פמיניסטיות בהבחנות תרבותיות על מגדר, היא העומדת בבסיס ספרה של היילי. ברק-ארז אינה מציעה פתרון, אך היא תורמת תרומה משמעותית בהצבעה על הדילמה. במונחים של היילי, מאמרה של ברק-ארז אינו "לוקח הפסקה מפמיניזם", אלא נשאר מחויב לפרויקט הנורמטיבי.

מאמרה של אריאלה אזולאי, "אזרחי ואזרחיות האסון", נוהג כמדומה לפי עצתה של היילי ומניח לפרספקטיבה המגדרית האקסקלוסיבית, על ידי הרחבת נקודת המבט על מאבק האזרחות ומיקומו בהקשר של התיאוריה הפוליטית אשר מפתח הפילוסוף ג'ורג'יו אגמבן לגבי האדם החשוף (הומו סאקר). אזולאי מאמצת את ההבחנה בין אזרח למי שאינו אזרח בהקשר של שעת החירום. היא טוענת כי שניהם אמנם חשופים לסכנת האסון, אך מבחינת האזרח מדובר ביוצא מן הכלל, ואילו מבחינתו של ה"לא אזרח" חוסר ההגנה מפני אסון הוא המצב הרגיל. פרספקטיבה זו מאפשרת לאזולאי להשוות בין נשים לפלסטינים ובכך להרחיב את זווית הראייה הפמיניסטית מעבר להבחנה המגדרית. במקום נקודת המבט הליברלית שבוחנת את שאלת האזרחות כשאלה של "הכללה", אזולאי מבקשת לראות במאבקים למיגור אונס, זנות והטרדה מינית שנוהלו בשם פמיניזם רדיקלי, מאבקים על אזרחות במובן הבסיסי. אלו מאבקים ב"הפקרה", שהיא גם המצב הבסיסי של ה"לא אזרח". אזולאי טוענת כי לאמיתו של דבר אי-אפשר להפריד בין הדרה פוליטית לבין הפקרה מינית, ולכן אימוץ זווית הראייה הליברלית של האזרחות מסתיר את הקשר האינטימי בין השניים. על ידי ההצעה

לכמה מאמרים בכרך, והיא משקפת את השפעת הביקורת הרב־תרבותית על התחום.⁷ שלהוב־קבורקיאן מראינת נשים פלסטיניות על החוויה של הריסת בתים מנקודת מבטן בתורת נשים, כלומר היא משתמשת במגדר כבקטגוריה מארגנת בתוך הקבוצה הפלסטינית. הניתוח המגדרי מאפשר לה לחשוף את המשמעות הייחודית של הרס הבית למי שנתפסת כאחראיות על הבית, למי שנדחקות אל הספֶרה הפרטית ולפתע פתאום הן מוצאות את עצמן בביתן שלהן במרכז שדה הקרב הפוליטי. ואולם הבית, כפי שלימדה התיאוריה הפמיניסטית הרדיקלית, הוא לכל הפחות אתר אמביוולנטי מבחינת נשים החיות בחברה פטריארכלית וחיות בו דיכוי והכפפה ("מופקרות" מהגנת החוק, בלשונה של אזולאי). כיצד שלהוב־קבורקיאן מתמודדת עם האמביוולנטיות הזו? היא כותבת:

לטענתי, בעבור הנשים הפלסטיניות, כמו בעבור הנשים השחורות, הבית מייצג מקום לביטחון, לטיפול ולצמיחה. ביתן של הנשים הפלסטיניות הפך למקום של הגנה אישית, של זהות ושל בניית קהילה. המדיניות הגזענית של הריסת בתים, כפי שעולה מסיפורי הנשים ומקולותיהן, פוגעת ביכולתן של הבית הפלסטיני להיות מקום בטוח... (שם, 491).

כלומר, יש כאן בחירה בתיאוריה התרבותית ככלי ניתוח בלי להתמודד עם "הצד האפל"

לראות את המשותף לנשים ולפלסטינים — בהקשר של אזרחות — אזולאי מאפשרת את הרחבת הפרויקט הפמיניסטי בדרך של אנלוגיה. הרחבה זו מאפשרת לחשוף נקודת עיוורון לגבי מאבק הנשים בצבא: מהו לדוגמה היחס בין מאבקן של נשים על הכללה באזרחות לבין הדרתן של האחר הפלסטיני מהגנת האזרחות? יצירת האנלוגיה בין נשים לפלסטינים עדיין אינה מספקת תשובה לשאלה הקשה שמעלה היילי: מה עושים במצבים של קונפליקט? האם מצויים בידי הפמיניזם הכלים לבחון את ה"מחיר" שמשלמים אחרים על הגברת ההגנה על "נשים"? כך למשל, האם על התיאוריה הפמיניסטית להביא בחשבון את האפשרות שהכללת נשים בקורס טיס מגדילה את "מצבי האסון" של פלסטינים החשופים להפצצות חיל האוויר הישראלי? האם מנקודת מבטה של אזולאי המאבק של אליס מילר חדל להיות מאבק פמיניסטי? האם הפמיניזם, כפמיניזם, מחויב להיאבק לטובתם של חסרי הגנת האזרחות, גם אם הדבר יבוא על חשבון "נשים"?

המאמר "כשחוקים הם כלי לדיכוי: השיח הנוגד של נשים פלסטיניות ומדיניות הריסת בתים", פרי עטה של נאדירה שלהוב־קבורקיאן, מציג דרך אחרת להיחלץ מן המבוי הסתום, על ידי התמקדות באשה הפלסטינית. מתודולוגיית מחקר המתמקדת בנשים בעלות זהות ממוקפת, כלומר נשים השייכות לקבוצות מיעוט — לאומי, אתני, דתי או אחר — משותפת

⁷ לדוגמה מאמריהן של רחל גורדין, "שבת בבוקר יום יפה: מאבקן של נשים בקהילה האורתודוקסית לשתפות בבית הכנסת ובריטואלים הדתיים"; של קלריס חרבון, "השתכנות מתקנת: סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי"; ושל עינת אלבין, "הבטחת הכנסה למשפחה האלטרנטיבית: המשפחה הפוליגמית כמקרה מבחן".

את השאלה אם יש לזנוח את המגדר כציר ניתוח. לדעת תירוש, הפמיניזם הפוסטמודרני עוזר לחשוף את הביצועיות של המגדר, אך אינו רגיש מספיק למבני הכוח שמעצבים אותו.

דומני שעיסוק בשרירותיותה של החלוקה המגדרית כפי שמציעה לנו התיאוריה הפוסט-סטרוקטורליסטית איננו מציע לנו מסגרת מספקת על מנת להבין את האתגרים העומדים בפני נשים בצבא... אכן יש רכיב משמעותי של ביצועיות באופן שבו חיילות "עושות" את המגדר שלהן. אבל היותו של המגדר גמיש ובר-חיקוי איננו סיבה לאופטימיות בהקשר זה כיוון שהדינמיקה של משחק בין המגדרים היא חד-כיוונית (שם, 935).

ניכר בכתיבתה של תירוש כי התיאוריה של באטלר הצליחה להכניס ספק לבסיס היציב של התיאוריה הפמיניסטית, בעיקר זו המתבססת על המטריאליות של "הגוף הנשי" ככלי ביקורת. מעניין כי דווקא באותם מאמרים בספר המוקדשים לגוף הנשי המטריאלי אפשר למצוא את ניצני ההתייחסות למשבר הפוסטמודרני בפמיניזם.⁸ ואולם הדרך הלאה, לנוכח הביצועיות של המגדר ומבני הכוח הממשטרים "הפרעות מגדריות", איננה ברורה. מהי האלטרנטיבה? למרות המודעות הביקורתית של הכותבות והכותבים לנקודת המבט, לקונפליקטים ולדילמות הפנימיות של התיאוריות הפמיניסטיות, אין במאמרים שבספר ולו אחד שמאמץ את ההצעה הרדיקלית

של הבית, צד שנחשף בכתיבתה הקודמת של שלהוב-קבורקיאן על נשים מוכות. המגדר, כקטגוריה מארגנת, חושף אמביוולנטיות אשר נעלמת מניתוחה של שלהוב-קבורקיאן. אולי בשביל מי שביתה נהרס, ההרס הפיזי גובר לאין ערוך על הדיכוי הפטריארכלי? אולי אובדן הבית כמקור הגנה מגביר לאין ערוך את ההפקרה? ואולם נדמה לי כי עצם הצורך לבחור בין שתי משמעויות סותרות של בית הוא בעייתי. מדוע הבית לא יכול להיות גם מקור דיכוי וגם מקור העצמה? כיצד הנשים עצמן חוות את הסתירה הזו? דומה כי בנקודה זו היתה עוזרת לנו התיאוריה הפוסטמודרנית, אשר אינה מסתירה את אזורי חוסר הוודאות, את הסתירות ואת הפרדוקסים.

ההתייחסות ישירה אל הדילמה הפוסטמודרנית בהקשר של הפמיניזם ישנה במאמרה של יופי תירוש, "אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל". במאמר זה תירוש חוזרת אל הנושא של אזרחות, נשים וצבא, הפעם מפרספקטיבה של תרגום תרבותי של השפעת התיאוריות הפמיניסטיות האמריקניות על ייצוג האשה והגוף הנשי על השיח המשפטי (טיעונים, פסיקה, חקיקה). בחלק האחרון של המאמר תירוש פונה לעסוק בביקורת הפוסט-סטרוקטורליסטית באמצעות הצגת הוויכוח בין באטלר לסוזן בורדרו לגבי גוף האשה. תירוש מגיעה למסקנה ביקורתית בדבר תרומתו של הפמיניזם הפוסטמודרני, זה החוגג את אפשרויות החתרנות, אך משאירה פתוחה

⁸ לעומת זאת, מאמרן המעניין של דלילה אמיר וניבה שושי, "חוק ההפלות הישראלי: היבט מגדרי ופמיניסטי", בוחר לעסוק בסוגיה זו מן הפרספקטיבה של מעמד זכויות הנשים בהקשר הקולקטיביסטי לאומי-דתי בישראל.

הצעות אלו עשויות להיות תשובה מפתה להזמנת הפתיחה של ספרה של היילי:

אני מקווה לעורר את תשוקתך לחשוב שאין תיאוריה אחת, או מעורבות פוליטית אחת, שערכן עולה על עצם ההזמנה לביקורת אשר היא פועל יוצא של קיומן הבלתי ניתן להמרה ולהשוואה של תיאוריות רבות... דווקא משום שאנו אוהבות צדק אך איננו יודעות מהו — אני קוראת לנו להתמסר להדוניזם של הביקורת (9, 2006, Halley).

ביבליוגרפיה

בילסקי, ליאורה, 2001. "יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם הישראלי", *עיוני משפט* 25(2): 523–575.
ברקוביץ, ניצה, 1999. "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל", *סוציולוגיה ישראלית* 2(1): 277–311.
להב, פנינה, 1993. "כשהפליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה", *זמנים* 46: 47–149: 159.
פיס, אוון, תשנ"ד. "מהו פמיניזם?", *עיוני משפט* יח: 5–17.

Nussbaum, Martha, 1999. "The Professor of Parody," *The New Republic*, February 22.

של היילי "לקחת הפסקה מפמיניזם", כלומר להשהות את החשיבה דרך קטגוריית המגדר כדי לבחון את המחירים החלוקתיים והאחרים שחשיבה חד-ממדית כזו מייצרת. ואולם האם זהו המוצא היחיד? הרי ה"הפסקה" שהיילי ממליצה עליה כאקט מתקן דורשת בעצמה הנחה של קיום "חוץ" ברור ומתוחם לחשיבה הפמיניסטית; הרי התיאוריה הפמיניסטית חשדה מאז ומעולם בחשיבה במונחים מהותניים והעדיפה לראות את עצמה כמתודולוגיה וכדרך מחקר וחשיבה. דפנה הקר מציעה במאמרה "פמיניזם דילמתי ומודל המשמורת הפיזית הרצוי בגירושין", ללכת בכיוון זה. במקום לראות בפמיניזם מהות ולחפש את התשובה הנכונה, אפשר לראות בפמיניזם מתודולוגיה, המכונה בפיה של הקר "פמיניזם דילמתי" (שם, 699). מתודולוגיה זו מאפשרת המרת קונפליקט בדילמה ובכך מאפשרת להעביר את המשתתפים תהליך של הכלה של עמדות מנוגדות. כלומר, החיפוש אחר התוצאה מוחלף בחיפוש אחר הליך של דיאלוג והידברות. אפשרות אחרת עולה ממאמרה של אנאלו ורבין, "אני יודעת שאם לא אוכלים מתים, אבל זה מה שאני רוצה": מבט פמיניסטי על אנורקסיה ומשפט, אשר נותנת פרשנות תרבותית לאנורקסיה ומגיעה למסקנה כי הטעות נובעת מן הניסיון למצוא פירוש חד-משמעי. במקום זאת ורבין טוענת כי "הסתירה בלבה של האנורקסיה מגלמת את מהות החוויה הנשית בחברה שלנו כיום" (שם, 830), כלומר במקום קפיצה החוצה מדובר בקפיצה פנימה אל לב הסתירה, הפרדוקס והפרודיה. במקום לנסות לפתור את הסתירה, חשיבה כזו רואה בסתירה נקודת מוצא ומפתח להבנת מצבן של נשים בחברה ודרכי פעולתן.